

rafından mı hazırlandığı, yoksa müt-tefikler nezdindeki Taşnaksutyun Ermeni temsilcisi Zavriev veya Ruslar tarafından mı ortaya atıldığı hâlâ tartışmalıdır.

1917 yılı Aralık ayında İngiliz Generali Allenby'nin ilerlemesi karşısında Osmanlı ordusunun peşpeşe yenilgilere uğraması üzerine Cemal Paşa, kabine ve fırka içinde Dahiliye Nâzırı İsmâil Canbolat'ın başlattığı eleştiri kampanyası sonucu, Dördüncü Ordu kumandanlığı görevinden ayrılarak İstanbul'a geldi. Cemal Paşa'nın yenilgideki sorumluluğu, İttihat ve Terakkî Fırkası Merkez-i Umûmîsi ve diğer organlarında tartışılmışsa da kendisi bu alanda suçlu bulunmamıştır. Cemal Paşa, İttihat ve Terakkî Fırkası'nın 1917 yılındaki son normal kongresinde merkez-i umûmî âzâlığına getirildi.

Talat Paşa kabinesinin istifasından sonra 1-2 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakkî'nin yedi lideriyle birlikte ülke dışına kaçan Cemal Paşa önce Berlin, daha sonra da Münih ve İsviçre'ye giderek İttihatçılar'ın yurt dışı faaliyetlerinin düzenlenmesinde önemli roller oynadı. Bu arada savaş sırasındaki faaliyetleri, hem Beşinci Şube tarafından yapılan soruşturmada, hem de 1919'da başlayan Dîvân-ı Harb-i Örfî yargılanmaları sırasında gıyabında sorgulandı. Beşinci Şube sorgulamalarında Osmanlı Devleti'nin Arap unsurunun isyanına sebep olmakla suçlanan Cemal Paşa Dîvân-ı Harb-i Örfî tarafından gıyaben idama mahkûm edildi.

Daha sonra Rusya'ya giden Cemal Paşa, Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in desteğini alarak Afgan Emîri Emânullah Han'ın Afgan ordusunun modernleştirilmesi için yaptığı teklifi kabul etti. Moskova'da iken Mustafa Kemal Paşa ile Bolşevikler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için arabuluculuk rolü oynadı. Bolşevikler'le ilişki ve Anadolu hareketine karşı alınacak tavır konusunda Enver Paşa ile anlaşmazlığa düştü. E. H. Carr ve L. B. Poullada gibi araştırmacılar, Cemal Paşa'nın tamamen Bolşevikler'in bir aracı olarak Afganistan'a gittiğini ileri sürmektedirler. Cemal Paşa'nın *İzvestia* gazetesine muhabeirine 28 Haziran 1922'de verdiği demec ve Enver Paşa'ya 15 Kasım 1921 tarihinde yazdığı mektup bu yorumları destekler mahiyettedir. Ancak Bolşevikler'in siyasetindeki değişiklik ve Hacı Sâmî Bey'in kendisi aleyhin-

deki propagandası sonucu Afganistan'daki durumu sarsılan Cemal Paşa görüşmeler yapmak üzere Tiflis'e gitti. Burada yaverleriyle birlikte 21 Temmuz 1922 günü öldürüldü. Tiflis'te gömülen Cemal Paşa'nın naaşı daha sonra Erzurum'a getirilerek bu şehirde defnedilmiştir.

Cinayetın faileri hakkında çeşitli iddialar bulunmaktadır. En kuvvetli ihtimal, kendisinin Ermeni komitelerinin başlattığı ve ilk kurbanları Talat ve Said Halim paşalar olan suikastlar zinciri çerçevesinde öldürülmüş olmasıdır. Ermeni kaynakları, Cemal Paşa'yı Kerekin Layan ve Sergo Vartaryan adlı iki Ermeni fedainin öldürdüğünü iddia etmekte ve bu iddiayı çeşitli delillerle desteklemektedirler. Buna karşılık Halil Paşa, Cemal Paşa'ya Rus gizli servisinin bir suikast yapacağı konusunda kendisine özel olarak bilgi verildiğini iddia etmektedir. Bu konuda yakında yayımlanan bir makaleye göre ise Cemal Paşa, Moskova'nın emri üzerine Gürcü komitesi tarafından öldürülmüştür (F. Nuza, s. 455).

Cemal Paşa, Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin askerî kanadı içerisinde Enver Paşa'dan sonra gelen ikinci adam olmuş ve asıl ününü bu yolla sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa dahil pek çok önde gelen Osmanlı subayı Cemal Paşa'ya destek vermiştir. Ancak Cemal Paşa'nın İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin gerek askerî gerekse genel politikaları içerisindeki rolü Enver Paşa'ya nazaran oldukça sınırlı kalmıştır.

Cemal Paşa'nın *Hâtırat: 1913-1922* adıyla 1922'de yayımlanan hâtıratı, bilhassa 1913-1917 yılları arasındaki siyasî gelişmelere ışık tutan çok önemli bir kaynaktır. *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes* adıyla 1922 yılında Münih'te Almanca ve daha sonra *Memoires of a Turkish Statesman 1913-1919* başlığı ile Londra'da İngilizce olarak yayımlanan bu hâtırat, İttihat ve Terakkî liderleri tarafından yazılan en geniş hâtırat olma özelliğini taşır. Eser *Hatıralar* (Selek Yayınları, 1959) adıyla yeni harflerle de yayımlanmıştır. Cemal Paşa ayrıca özel ilgi duyduğu arkeoloji konusunda *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina, und West Arabien* adlı bir eserin yazılması için destek sağlamış ve bu kitap 1918 yılında Berlin'de neşredilmiştir. Eserin Cemal Paşa tarafından yazıldığı hakkında da çeşitli iddialar ileri sürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Cemal Paşa, *Hâtırat: 1913-1922*, İstanbul 1922; *Neusâl-i Millî* (1330), s. 288-289; *Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar Kabinelerinin Dîvân-ı Âlî'ye Sevkleri Hakkında Dîvânîye Mebusu Fuad Bey Tarafından Verilen Takrir Üzerine Berâ-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zaptedilen İfâdâtı Muhtevîdir*, İstanbul 1334; *Âliye Dîvân-ı Harb-i Örfîsinde Rû'yet Olunan Mesele-i Siyasiyye Hakkında İzahat*, İstanbul 1916; M. Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia*, Tokyo 1919, s. 288-289, 299; F. Crutwell, *A History of Great War*, Oxford 1936, s. 351; F. Kazamzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, Princeton 1951, s. 27-30; Tark Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasî Partiler*, İstanbul 1952, s. 199; a.m.f., *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakkî*, İstanbul 1989, III, 221-222, 572-573; Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hâtıraları*, İstanbul 1954, s. 12-17, 129-138, 208-214, 240-244; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, 21/11/1920-2/6/1922, İstanbul 1955, s. 61-62, 274-299, 317; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960, s. 756-757, 760-764; a.m.f., *İttihat ve Terakkî Cemiyeti 1896-1908*, İstanbul 1982, s. 177; a.m.f., *İstiklâl Harbinde Enver Paşa ve İttihat ve Terakkî Erkânı*, İstanbul 1990, s. 354; E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Harmondsworth 1966, III, 213; L. B. Poullada, *Reform and Rebellion in Afghanistan 1919-1929*, Ithaca 1973, s. 239-250; E. J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement (1905-1926)*, Leiden 1984, s. 59-66, 84; D. Fromkin, *A Peace To End All Peace*, New York 1985, s. 214-215; Mahmud Şevket Paşa, *Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın Gün-lüğü*, İstanbul 1988, s. 167-169; Mim Kemal Öke, *Hilâfet Hareketleri*, Ankara 1991, s. 87-88; F. Nuza, "Cemal Paşa'yı Kimler Öldürdü Veya Öldürttü?", *TK*, XXI/243 (1983), s. 454-464; D. A. Rustow, "Djemâl Paşa", *EI²* (İng.), II, 531-532.

M. ŞÜKRÜ HANIOĞLU

CEMÂLEDDİN ABDULLAH EFENDİ

(1844-1901)

Son devir Osmanlı hukukçusu
ve Mısır kadısı.

Bereketzâde Damadı olarak bilinir. Dedesi Muhammed Hidâyet Efendi'nin kadılık yaptığı Edirne'nin Uzunköprü ilçesinde 16 Rebûlâhîr 1260 (5 Mayıs 1844) tarihinde doğdu. Devrinin önde gelen âlimlerinden Arapça ve dinî ilimler okuyarak icâzet aldı (1863). İlk görevine Meşihat-ı İslâmiyye Mektûbî Kalemî'nde muavin olarak başladı (13 Kasım 1863). Daha sonra Diyarbakir mevleviyeti pâyesini (1870) kazanan Cemâleddin Efendi terfi ederek mektupçu oldu (1871). Hasan Fehmi Efendi'nin şeyhülislâmlık-

tan ayrılması üzerine mektupçuluk vazifesini bıraktıysa da Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında görevine döndü. Bu dönemde mevâlî rütbesinden mahreç rütbesine terfi etti. 1 Ocak 1878 tarihinde mektupçuluk görevinden alınarak Beyrut kadılığına tayin edildi. Yaklaşık iki yıl yürüttüğü bu görevden sonra Suriye Adliye müfettişliğine getirildi ve bir müddet sonra tekrar eski görevine iade edildi (1881). Hanımının hastalığı yüzünden istifa ederek İstanbul'a dönen (1883) Cemâleddin Efendi'ye, üstün hizmetleri ve güzel ahlâkı sebebiyle Beyrut halkı tarafından tezhipli bir *Mecelle* nüshası ve eşraftan 322 kişinin imzasını taşıyan bir teşekkür mektubu verildi. 30 Haziran 1885 tarihinde İstanbul pâyesiyile Şarkî Rumeli meşihatinde görevlendirildi. 26 Şubat 1891'de Mısır kadılığına tayin edilen Cemâleddin Efendi yaklaşık on yıl sürdürdüğü bu görevi sırasında Anadolu kazaskerliği pâyesi ve birinci rütbeden Mecidî nişanı ile ödüllendirildi. 22 Ocak 1901'de Kahire'ye vefat etti ve İmam Şâfiî Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. *İhticâb*. Mısır İstinaf Mahkemesi müsteşarı Kâsım Emîn'in kadınların örtünmesine karşı çıkan ve erkeklerle bir arada bulunmalarına cevaz veren *Tahzîrül-mer'e* adlı eserine reddiye olarak yazılmıştır. Müellifin vasiyeti üzerine, Asmaî mahlasıyla meşhur Adanalı Yûsuf Ziya Efendi tarafından eserin önce Türkçe metni neşredilmiş, sonra da Arapça'ya tercüme edilerek *el-İhticâb* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1318). 2. *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî siyâdeti'r-râî ve saâdeti'r-ra'iyye*. *Siyâset-i şer'iyye** ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili bulunan çeşitli konuları İslâm tarihinden bazı örneklerle birlikte ele aldığı bu eseri 19 Ocak 1899 tarihinde tamamlamıştır. Kitap aslında Türkçe yazılmakla birlikte önce Asmaî tarafından *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî hukûkî'r-râ'î ve saâdeti'r-ra'iyye* adıyla Arapça'ya tercüme edilerek yayımlanmış (Kahire 1318), daha sonra da Türkçe aslı neşredilmiştir (Kahire 1319). 3. *Hulâsatü'l-kelâm fî tercihi dîni'l-İslâm*. Bu eseri de Asmaî Arapça'ya tercüme edip aynı isimle yayımlamıştır (Kahire 1319). Bunlardan başka Asmaî tarafından derlenen Cemâleddin Efendi'nin üç risâlesi *el-Muhâfaza 'ale'd-dîn ve'l-ihimâm bi's-şalâti'l-lefi hiye ehemmu erkânihi*, *Beyânü't-terakkî bi'd-dîn ve'r-red 'ale'l-kâ'ilin bi't-terakkî bi'l-vesâ'il-i mâddiyye*

ve *Tahkîk fi mes'eleti'l-kazâ ve'l-kader ve innehumâ sâ'ikân ile'l-'amelâ ile'l-kesel* isimleriyle Arapça'ya tercüme edilerek *Âşâru Cemâleddin* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1319).

BİBLİYOGRAFYA :

Cemâleddin Abdullah Efendi, *el-İhticâb* (trc. Asmaî), Kahire 1318, ayrıca bk. mütercim in mukaddimesi, s. 3-4; a.mlf., *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî siyâdeti'r-râî ve saâdeti'r-ra'iyye* (nşr. Asmaî), Kahire 1319, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. 3-15 (bu eserde Asmaî müellifin kendi dilinden hayatını anlatmaktadır, bk. s. 12-14); *Osmanlı Müellifleri*, I, 267-268; Serkis, Mu'cem, II, 1296-1297; Zeki Mücâhid, *el-A'âmû's-şar'îyye*, Kahire 1950, III, 41-42; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 492; Karatay, *Arapça Basmalar*, s. 19-20; *Kehhâle*, Mu'cemü'l-mü'ellifin, VI, 42; Özege, *Katalog*, I, 73; II, 664; IV, 1586; a.mlf., *Bağış Kitapları Ek Kataloğu* (nşr. Ali Bayram v.dğr.), Erzurum 1973, V, 83; Albayrak, *Osmanlı Uleması*, I, 11-12; *Fihristü'l-matbû'ati't-Türkiyyetü'l-Ösmâniyye*, Kahire 1982, I, 33, 152; II, 192.

SAFFET KÖSE

CEMÂLEDDİN AKSARÂYÎ

(ö. 791/1388-89 [?])

Osmanlılar'ın

ilk devrinde yetişen tefsir, lugat, edebiyat ve tıp âlimi.

Asıl adı Mehmed'dir. I. Murad devrinde dinî, edebî ve aklî ilimler alanında ün yapmış âlimlerden biri olup nisbesinden de anlaşılacağı üzere Aksaraylıdır. Doğum tarihi ve öğrenimi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber Aksaray'da yaşadığı, ilmi faaliyetlerini burada sürdürdüğü bilinmektedir. Bazı kaynaklarda soyunun dördüncü kuşakta Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 606/1210) ulaştığı belirtilmektedir. Kendi döneminde Cemâlî nisbesiyle tanınmıştır (Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 18).

Cemâleddin Aksarâyî'nin tasvir edildiği bir minyatür (Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik* n-nu'mâniyye, TSMK, Hazine, nr. 1263, vr. 19)

O dönemde Cevherî'nin *eş-Şihâh* adlı lugatını ezbere bilenlerin tayin edildiği Aksaray Zincirli Medresesi'nde müderris olan Aksarâyî öğretim faaliyetini burada sürdürdü. Rivayete göre talebelerini üç kısma ayırırdı. Birinci kısma evinden medreseye giderken yol boyunca ders anlatırdı. Yürüyerek ders yaptıkları için bunlara "meşşâiyyûn" denilirdi. İkinci kısım talebe medresenin revaklarında toplanıp ders yapardı; bunlara da "revâkiyyûn" adı verildi. Üçüncü kısmı teşkil edenler ise medresenin içinde ders gören öğrencilerdi. Büyük dedesi Fahreddin er-Râzî'nin de yürürken ders anlattığı rivayet ediliyorsa da gerçekte yürüyerek ders anlatma Aristo'nun Lise'de (Lykeion) uyguladığı bir metottur. Revâkiyyûn tabiri ise İslâmî literatürde İlkçağ felsefe ekollerinden biri olan Stoa ekolü mensuplarına verilen bir isimdir.

Devrinin ilim ve irfan hayatına büyük ölçüde hizmet etmiş olan Aksarâyî pek çok talebe yetiştirmiştir. Osmanlılar'ın meşhur âlimlerinden Molla Fenârî de Mısır'a gitmeden önce öğrencileri arasında bulunmaktaydı. Seyyid Şerif el-Cür-cânî, Aksarâyî'nin şöhretini duyarak talebesi olmak için Karaman'a giderken şehre yaklaştığı bir sırada onun *Şerhu'l-İzâh*'ını inceleme fırsatı bulmuş, eserin aslının şerhinden daha açık ve anlaşılır olduğunu görünce Aksarâyî'nin ilmi yetersizliğine hükmederek geri dönmek istemiştir. Ancak görüştüğü bazı kimselelerden Aksarâyî'nin telifte güçlü olmakla birlikte ders okutmada çok başarılı olduğunu öğrenmesi üzerine yoluna devam etmişse de Karaman'a vardığında Aksarâyî'nin öldüğü haberini duymuş ve burada karşılaştığı Molla Fenârî ile Mısır'a gitmiştir. Büyük âlim Zenbilli Ali Efendi de Cemâleddin Aksarâyî'nin neslinden geldiği için Cemâlî mahlasını almıştır.

Cemâleddin Aksarâyî Bursalı Mehmed Tâhir'e göre 791 (1388-89), Brockelmann'a göre 1377, Adnan Adıvar'a göre ise 1388 yılında memleketi olan Aksaray'da vefat etmiştir.

Eserleri. Cemâleddin Aksarâyî tefsir, hadis, fıkıh, ahlâk, edebiyat ve tıp gibi konulara dair birçok eser yazmış olup başlıcaları şunlardır: 1. *Şerhu'l-İzâh*. Di-maşk hatibi Kazvinî'nin meânî ve beyân konusundaki *el-İzâh* adlı eserinin şerhidir. 776 (1374-75) tarihli müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (İbrâhim Paşa, nr. 1020) kayıtlıdır (diğer yazmaları: Yeniceami, nr. 1032; Yenimed-